

Når skolen svikter

– Resultater fra en spørreundersøkelse i fire norske fengsler

Utgangspunktet for denne artikkelen er en spørreundersøkelse foretatt i fire norske fengsler våren 2005. Av 261 innsatte som fikk forespørsel om å delta på undersøkelsen, var det 216 som svarte. Undersøkelsen viser at mennesker med psykiske vansker, rusproblemer og AD/HD er overrepresentert i fengslene. Resultatene blir drøftet i forhold til utfordringer for skolen.

av MARIE-LISBET
AMUNDSEN

Marie-Lisbet Amundsen er logoped, cand. paed. spec. og arbeider som førstelektor ved Høgskolen i Vestfold.

Innledning

Innen kriminologisk forskning har et av de sentrale spørsmål lenge vært om man kan finne noen avvikende trekk hos de som ender innen fengselsstatistikken. Disse spørsmålene knyttes spesielt til retninger innen kriminologien som forsøker å forklare kriminelle handlinger ut fra den sosiale bakgrunnen og de sosiale erfaringene den enkelte har (Hauge, 2001; Greenwood, 2002; Tolan, 2002).

At omtrent halvparten av alle innsatte begår ny kriminalitet etter endt soning, er godt dokumentert.

Tilbakefall for innsatte i 1996, viser for eksempel at 55 % av de som hadde begått voldskriminalitet, og 53 % av de som hadde begått vinningsforbrytelser, begikk ny kriminalitet i løpet av en femårsperiode (Statistisk årbok 2005). Likeledes ble 56 prosent av alle som ble tatt for forbrytelser i 1995, tatt for et nytt lovbrudd i løpet av de fem etterfølgende årene.

I Ot.prp. nr.5, 2000–2001 står det at det er kriminalomsorgens hovedoppgave å finne fram til tiltak og metoder som skal bidra til å motvirke framtidig kriminalitet, og øke trygghet i samfunnet.

Skal man oppnå det å redusere kriminalitet, er det naturlig å se nærmere på hva som kjennetegner den gruppen som begår ny kriminalitet etter endt soning; de såkalte «gjengangerne» i norske fengsler. Desto større kunnskap man har om denne gruppen, desto større mulighet vil man kunne ha til å finne

konstruktive tiltak med tanke på å forebygge ny kriminalitet.

I denne artikkelen vil jeg ha spesielt fokus på skolesituasjonen.

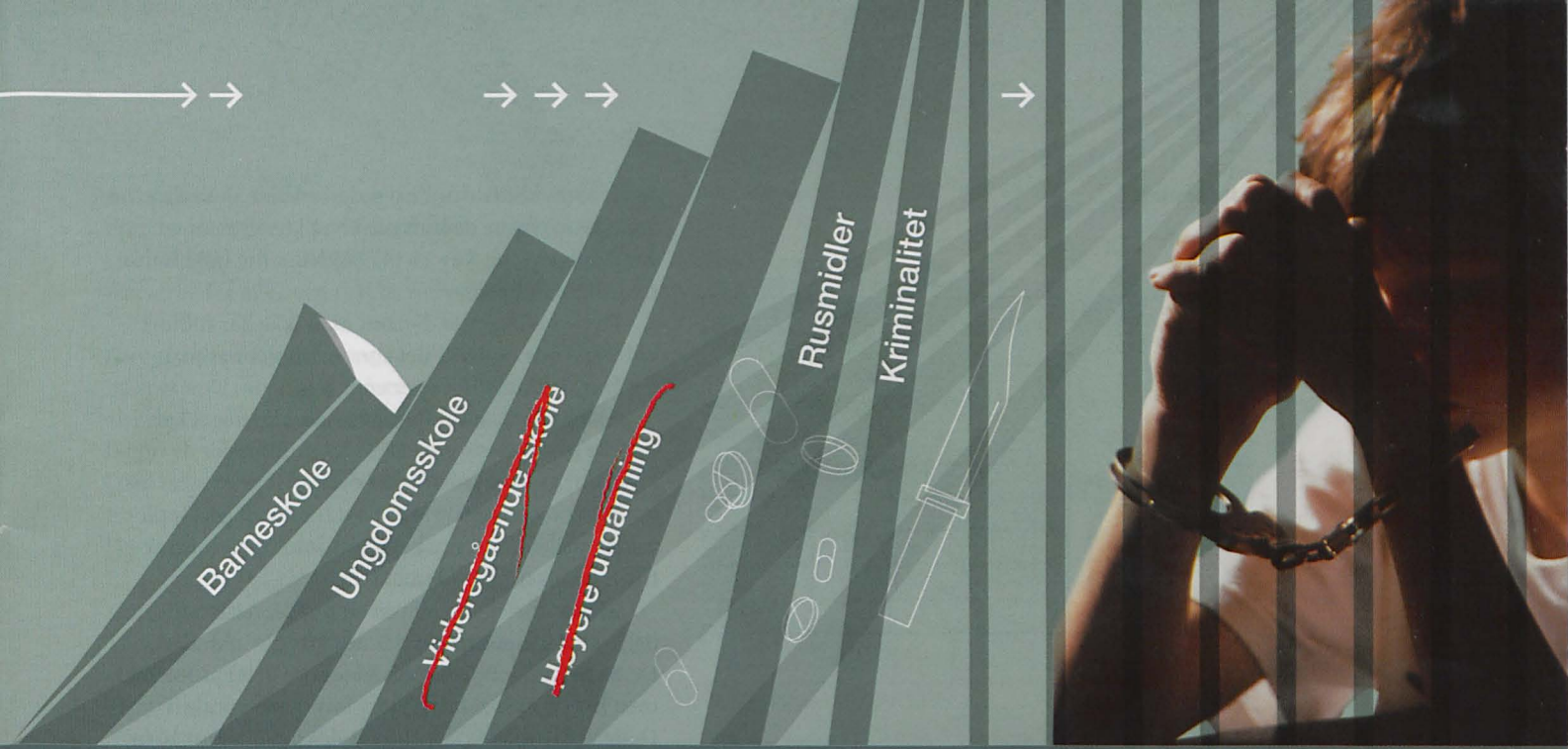
Metodekritikk

Spørreskjemaet ble ikke oversatt til engelsk eller andre språk, så fremmedspråklige hadde ikke anledning til å svare. Dette er uheldig da fremmedspråklige utgjør en relativt stor gruppe i norske fengsler, og det er ikke tvil om at det også er et stort behov for å vite mer om denne gruppen.

Spørreundersøkelsen forutsetter relativt gode lese- og skriveferdigheter. Det kom spørsmål fra noen innsatte om de kunne svare på spørreundersøkelsen sammen med en betjent, fordi de hadde så store lese- og skrivevansker at de ikke klarte dette alene. Dette måtte dessverre avvises med den begrunnelse at undersøkelsen skulle være anonym.

Gjennomføring

Undersøkelsen er basert på frivillighet. Den er anonym, og det er ikke mulig å koble svarene tilbake til enkeltpersoner. Spørreskjemaet består av svaralternativ der det kan krysses av for det alternativet som passer, stort sett alternativ som «ja», «nei», eller «usikker».

Fengselspopulasjonen

I kriminalomsorgens statistikk for 2002 ser man at det i gjennomsnitt satt 2 736 mennesker fengslet i Norge til enhver tid. I løpet av året var 13 863 mennesker innsatt. I 2003 satt 13 733 personer inne, og disse var fordelt på følgende måte:

- 8 % av de innsatte var kvinner.
- 6 % av kvinnene og 5 % av mennene var under 21 år.
- 45 % av kvinnene og 43 % av mennene var under 30 år.
- 0,6 % av mennene var over 60 år.
- 18 % av de innsatte var utenlandske statsborgere. (7,5 % var fra land utenfor Europa)

Hyperaktivitet, manglende impuls kontroll og konsentrasjonsvansker

Til sammen 153 innsatte har svart ja på mer enn halvparten av spørsmålene som indikerer problemer med hyperaktivitet, konsentrasjonsvansker og manglende impuls kontroll (AD/HD). Svarene er basert på hvordan de innsatte opplever seg selv i forhold til disse områdene. Selv om det ikke kan være sikkert at symptomene har vært aktuelle siden barndommen, er det grunn til å tro at svarene er relevante, ikke minst fordi man ser ved korrelasjonsanalyse at det også er denne gruppen som er mest spenningsøkende, som

har falt ut av utdanningssystemet, og som oppgir å ha størst problemer med sinnekontroll. Likevel vil man for å kunne stille en sikker AD/HD diagnose måtte gjennomgå kliniske undersøkelser med utgangspunkt i diagnosekriteriene. Det er sannsynlig at de som skårer såpass høyt på disse diagnosekriteriene har AD/HD. 29 % av utvalget har krysset av for «Ofte» eller «Nesten alltid» på minst 10 av spørsmålene.

Rasmussen, Almvik og Levander (2001) fant at i Trondheim fengsel hadde 30 % AD/HD, hvilket er omtrent det samme antall som her. Dette er et stort antall i forhold til normalbefolkningen der man i dag regner med at mellom 3–5 % har AD/HD, med en noe lavere forekomst hos ungdom og voksne enn hos barn (Zeiner mfl., 2004).

O'Brien (2002) fant at oppmerksomhetssvikt med hyperaktivitet, psykiske vansker, rusproblemer og tilstedeværelse av andre lovovertridere i familien, er av betydning for om en person med lærevansker vil kunne begå lovbrudd.

Utdanning

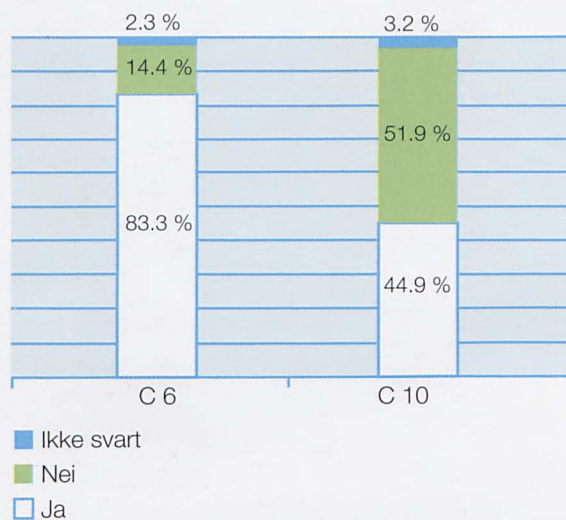

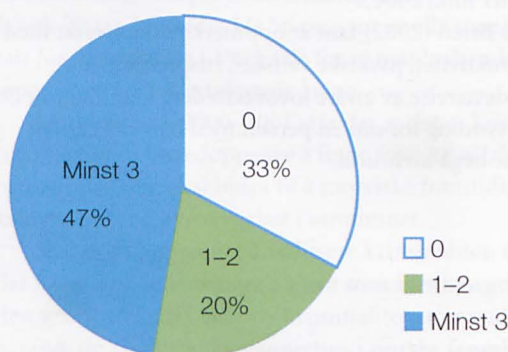
Fig. nr. 1.

C6: Fullførte du ungdomsskolen? C10: Fullførte du videregående skole?

Av undersøkelsen her framgår det at 8 av 10 (83,3 %) har fullført ungdomsskolen, mens 5 av 10 (44,9 %) har fullført videregående skole. Dette betyr at halvparten av de innsatte ikke har fullført videregående skole.

Halvparten av de innsatte har ikke fullført videregående skole.

Ikke fullført videregående utdanning og sittet inne tidligere

Av de som ikke har fullført videregående skole, har 7 av 10 (67 %) av de innsatte sittet i fengsel minst en gang tidligere, og 5 av 10 (47 %) har sittet inne minst tre ganger tidligere.

Dette indikerer at dersom man ikke har fullført videregående skole, er det større risiko for at man begår ny kriminalitet etter endt soning.

Mange av de innsatte jeg har snakket med, kan fortelle om et møte med et skolesamfunn der de opplever stor grad av frustrasjon over å bli presentert for oppgaver de opplevde som uoverkommelige. Opplevelsen av ikke å mestre beskrives som opplevelse av frustrasjon, angst og avmakt.

Mange forteller også om såre opplevelser i forbindelse med gruppearbeid der de aldri ble inkludert. De fleste som jobber i skolen kjenner dette problemet, men likevel er ingenting gjort for å endre praksis. Dette er alvorlig da det er godt dokumentert at barn som sjeldent eller aldri blir valgt som samspillspartnere i den gruppen de er en del av, har høyere risiko for kriminalitet og ulike psykiske vansker (Boivin og Begin, 1989; Wenzel og Asher, 1990; Lindskog og Mannerstedt, 1997). De avviste barna som i tillegg viser høy grad av utagerende atferd, har også en særlig risiko for å utvikle alvorlige problemer i forhold til rus, vold og kriminalitet (Kupersmidt og Coie, 1990). Sosiometriske mål for popularitet viser at avvisning fra jevnaldrende er en risikofaktor i forhold til alvorlig atferdsproblematikk og kriminalitet (Kupersmidt mfl., 1995; French mfl., 1995).

AD/HD og videregående utdanning

Av de innsatte uten AD/HD har 5 av 10 fullført videregående skole, mens blant de med AD/HD har bare 3 av 10 fullført videregående skole. Lund (1990) fant at blant mennesker med lærevansker som sonet under spesielle betingelser, hadde over 90 % mild lærehemming, eller befant seg i grenseområdet mot normal intelligens. Gruppen var kjennetegnet ved tidlig institusjonalisering, lav sosioøkonomisk bakgrunn og atferdsvansker med skading av andre.

7 av 10 av de som oppgir å ha AD/HD, har altså ikke fullført videregående utdanning. Når man vet at tre av fire med AD/HD har lærevansker, er det grunn til å stille spørsmål ved om årsaken til dette er at de teoretiske kravene er for høye.

Det kreves at mennesker med AD/HD og/eller psykiske vansker skal være konsentrert og motivert over tid. Dersom skole- eller arbeidssituasjonen ikke tilrettelegges, er dette krav som for mange er uoverkommelige. Søvnforstyrrelser fører også ofte til store vansker i forhold til utdanning og arbeid. Mange

sovner sent, sover urolig, og har problemer med å stå opp om morgenen. God informasjon og tilrettelegging i forhold til lærlingplass (eller arbeidsplass), er en forutsetning for at eleven skal ha mulighet for å lykkes.

Alvorlig depresjon og angst

På spørsmål om man før soning noen gang har vært alvorlig deprimert, svarer 6 av 10 (64,8 %) bekreftende. Dette er et høyt antall når man samtidig ser at Folkehelseinstituttets helse- og levekårsundersøkelse fra 2002 konkluderer med at 10 % av den norske befolkningen mellom 16 og 79 har psykiske problemer. På spørsmål om man før soning har slitt med angst, svarer 5 av 10 (53,7 %) av de innsatte bekreftende. Til sammenligning fant Folkehelseinstituttet (2002) at 5 % av befolkningen i Norge sliter med angstproblematikk. De høye tallene stemmer godt overens med det tidligere undersøkelser har konkludert med. Gamman og Linaker (2000) hevder at forekomsten av alvorlig depresjon og abstinensreaksjoner er utbredt blant innsatte, og Hammerlin og Kristoffersen (1998) hevder at angstproblematikk er vanlig.

Rusmidler

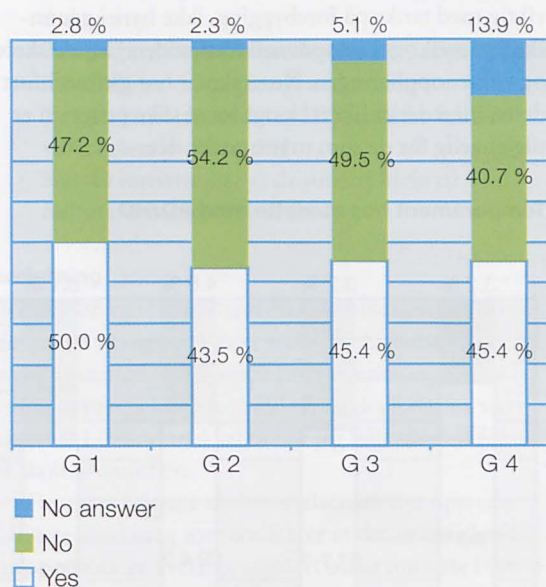
Undersøkelsen viser at 6 av 10 av de innsatte oppgir at rusmidler har gitt dem problemer i forhold til familie og venner. Dette er nøyaktig det samme funn som Friestad og Hansens (2004) fant i sin undersøkelse.

6 av 10 innsatte oppgir at rusmidler har gjort dem aggressive.

4 av 10 innsatte svarer bekreftende på spørsmålet «Har du opplevd helsemessige problemer grunnet langvarig rusmiddelbruk?» Når man vet at gjennomsnittsalderen blant de innsatte er 33 år, er dette et relativt høyt antall.

Det er ofte sammensatte årsaker til at mennesker begynner med rusmidler. Sammenhengen mellom rus og depresjon er kompleks, og ofte vil depresjon kunne være årsak til rusmisbruk, eller omvendt. Man regner at 30–50 % av rusmisbrukere med heroin-, amfetamin, kokain- eller alkoholavhengighet er deprimert, og spesielt gjelder dette de som er avhengig av de sentralstimulerende stoffene amfetamin, kokain og ecstasy (Kruger mfl., 2000).

Sinnekontroll

På spørsmål G1 «Hender det at du mister kontrollen når du blir sint?» svarer halvparten av de innsatte bekreftende.

På spørsmål G2 «Hender det at du slår eller sparker i møbler eller andre ting når du blir sint?» svarer 43,5 % bekreftende.

Når det gjelder spørsmål G3 «Hender det at du blir voldelig når du blir sint?» svarer 45,4 % bekreftende. Av disse som oppgir at de kan bli voldelige når de blir sinte, så har 9 av 10 ikke fullført videregående skole.

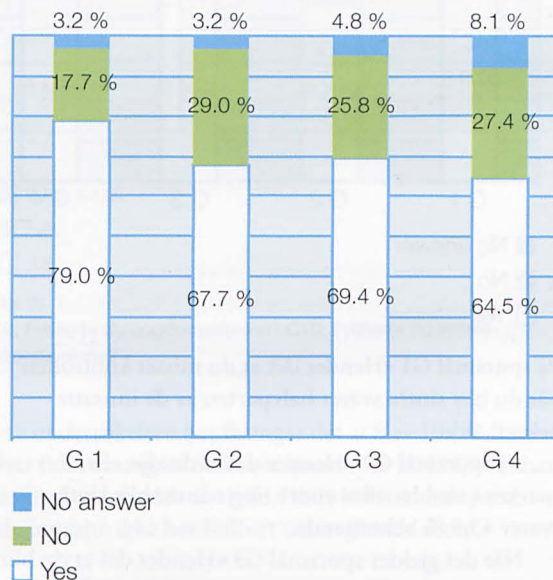
45,4 % svarer også bekreftende på G4 «Ville du tatt imot et eventuelt opplæringsprogram i forhold til sinnekontroll?» Korrelasjonsanalyse viser at det er de som oppgir at de har problemer med sinnekontroll, som svarer at de ville ta imot et opplæringsprogram dersom de fikk dette tilbudet.

Mange forteller om såre opplevelser i forbindelse med gruppearbeid der de aldri ble inkludert.

Sinnemestringsprogram er ment som en bevisstgjøring på sammenhengen mellom tanker, følelser og handlinger. Målsetningen er at den det gjelder skal få større grad av innsikt i forhold til hva som skjer når man blir sint, og å kunne lære strategier for mestring av sinnekontroll. Når man vet at mangelfulle selvkontrollferdigheter og/eller dårlig impuls kontroll fram-

heves som sterkt relatert til alvorlige atferdsproblemer (Levine og Jordan, 1987), blir slike program også viktig med tanke på forebygging, ikke bare i grunnskolen, men også i ungdomskolen, videregående skole og voksenopplæringen. Noen skoler har gjennomført dette, men det er likevel langt fra at slike program er tilgjengelig for de som måtte ønske det.

Temperament hos innsatte med AD/HD

Sammenhengen mellom arv og miljø er godt dokumentert i litteraturen, og blant andre Rutter mfl. (1990) og Mandel (1997) viser hvilken stor betydning arv har i forhold til aggresjon og utvikling av kriminell atferd. Barkley (1996) hevder også at emosjonell umodenhet koplet opp mot manglende impulsstyring, kan føre til alvorlige vansker for mennesker med AD/HD. De er plaget av indre uro, de er rastløse og urolige, og de har store problemer med sosial tilpasning.

Noen skoler har gjennomført sinnemestringsprogram, men det er likevel langt fra at slike program er tilgjengelig for de som måtte ønske det.

Hele 8 av 10 av de innsatte med AD/HD svarer bekræftende på spørsmål G1 «Hender det at du mister kontrollen når du blir sint?» 7 av 10 svarer bekræftende på G2 at det hender at de slår eller sparker i møbler eller andre ting når de blir sinte.

På spørsmål G3 «Hender det at du blir voldelig når du blir sint?» svarer 69,4 % av de med AD/HD bekræftende. Dette betyr at 7 av 10 innsatte med AD/HD oppgir at det hender de blir voldelige når de blir sinte. Det er verdt å merke seg at bare 4 av 10 av de innsatte uten AD/HD svarte bekræftende på dette spørsmålet.

At barn med AD/HD har høy risiko for å utvikle senere kriminalitet, er godt dokumentert i litteraturen. Mellom 40 og 60 % kan forventes å utvikle kriminalitet i ungdomsalder (Moffit og Silva, 1988; Szatmari mfl., 1989). Biologiske faktorer og biokjemisk ubalanse er relatert til utvikling av alvorlige atferdsvansker (Gabel mfl., 1995).

Opposisjon, aggresjon og antisosial atferd er de psykiatriske symptomene som er hyppigste ledsagertilstander eller komorbide lidelser ved AD/HD. Det er en betydelig korrelasjon mellom AD/HD og atferdsforstyrrelser, og studier viser at 40–50 % fyller kriteriene for «conduct disorder» eller opposisjonell atferdsforstyrrelse (Aanonsen, 2000).

64,5 % svarer bekræftende på G4 der det spørres om de ville ta imot et eventuelt opplæringsprogram i forhold til sinnekontroll. Det er positivt at så godt som hele den gruppen som oppgir at de kan bli voldelige når de blir sinte, svarer at de ville tatt imot et opplæringsprogram for sinnekontroll dersom de fikk dette tilbudet.

Høyt teoretisk nivå

Temperament er en faktor som predikerer atferd, og sannsynligheten for at et barn med «vanskelig» temperament i senere alder skal utvikle negativ atferd, er stor. Flere funn antyder likevel at sammenhengen likevel ikke er så klar som man tidligere antok. Både Kandel mfl. (1988) og White mfl. (1989) viser til at barn som skårer høyt rent evnemessig, ikke har samme sannsynlighet for å utvikle atferdsvansker som andre. De mener at årsaken til dette er at et høyt evnenivå muligens sikrer mestring rent skolefaglig. Dette støttes også av Werner og Smith (1982) som viser til at ved 10 års alder er evnemessige forhold og skoleframgang de sterkeste korrelatene til senere kriminalitet.

Disse funnene indikerer således at det å oppleve å mestre rent skolefaglig, er en medvirkende faktor til at barn med «vanskelig temperament» ikke utvikler negativ atferd.

Om formålet med Opplæringsloven (2001, § 1–2) står det at den videregående opplæringen skal ta sikte på å utvikle forståelse og ansvar i forhold til fag, yrke og samfunn, og hjelpe elevene, lærlingene og lærekandidatene i deres personlige utvikling. Videre står det at det skal legges vekt på gode samarbeidsformer mellom

lærer og elever, mellom lærlinger, lærekandidater og bedrifter, og alle som er knyttet til skolen eller lærebedriftene, skal arbeide for å hindre at elever, lærlinger og lærlingkandidater kommer til skade eller blir utsatt for krenkende ord eller handlinger.

Utdanningsnivået stiger i Norge, og kravet til utdanning innenfor arbeidsmarkedet er stort. I henhold til Opplæringsloven har alle elever rett til tilpasset opplæring, men det faktum at mange elever i dag opplever å ikke mestre i ungdomsskole og videregående skole, viser at den form for differansiering og tilpasning skolen i dag tilbyr, ikke er god nok.

Vi vet at skolen som sosial arena betyr mye i forhold til identitetsutvikling og selvfølelse. Flere studier beskriver utfordrende atferd som synes å ha sammenheng med frustrasjon, og opplevelse av avmakt. Denne utfordrende atferden, eventuelt tilbaketrekningen, er således i et kommunikasjonsperspektiv et uttrykk for at eleven mistrives eller ikke har det godt.

Personlighetsforstyrrelser og andre psykiatriske tilstander forekommer hyppigere hos mennesker med lærevansker enn hos befolkningen ellers (Cooper og Bailey, 2001; O'Brien, 2002). Reed (1997) hevder at mennesker med lærevansker er spesielt sårbare for å utvikle negativ selvoppfattelse og depresjon, mens Walker mfl. (1994) hevder at depresjon og negativ selvoppfatning ofte er korrelert til atferdsvansker.

Sørli (2003) viser til at elever med lærevansker lett utvikler utfordrende atferd når de møter frustrasjoner, angst og stress. Reed (1997) hevder at mennesker med lærevansker er spesielt sårbare for å utvikle negativ selvoppfattelse og depresjon med angst og usikkerhet, og Walker mfl. (1994) hevder at depresjon og negativ selvoppfatning ofte er korrelert til atferdsvansker. Det er som vi ser godt dokumentert i litteraturen at det er en nær korrelasjon mellom lærevansker og atferdsvansker.

Det er positivt at så mye som halvparten av de innsatte oppgir at de ønsker hjelp til å fullføre videregående utdanning etter soning. Utfordringen blir å imøtekomme dette ønsket på en best mulig måte. Fengselsundervisningen får ofte gode skussmål fra innsatte. Læresituasjonen bærer preg av engasjement, praktisk tilrettelegging, stor grad av forutsigbarhet, faste rammer og struktur.

I dette perspektivet blir det viktig å sikre gode overføringsrutiner når utdanningen skal fullføres etter soning.

Konklusjon

- 5 av 10 innsatte har ikke fullført videregående utdanning
- 7 av 10 innsatte som har sittet inne tidligere, har ikke fullført videregående utdanning
- 7 av 10 innsatte med AD/HD har ikke fullført videregående utdanning
- 5 av 10 innsatte sier at de ønsker hjelp til å fullføre utdanning etter soning.

Avslutning

Det vil ofte være snakk om en kombinasjon av problemer på mange områder som gjør innsatte til en særlig marginalisert gruppe i samfunnet, og et mer helhetlig perspektiv i forhold til tiltak vil derfor være påkrevd. I denne artikkelen har jeg hatt spesielt fokus på skolesituasjonen.

Funnene i denne undersøkelsen støtter opp om tidligere forskning som indikerer at det er sosiale grupper som er overrepresentert blant innsatte i norske fengsler. Mennesker med psykiske vansker, rusproblemer og AD/HD er blant disse. I tillegg indikerer

Fengselsundervisningen får ofte gode skussmål fra innsatte.

funnene at elever som ikke har fullført videregående utdanning også tilhører en utsatt sosial gruppe. Når hele 7 av 10 av de som oppgir å ha sittet inne tidligere ikke har fullført videregående skole, indikerer dette at utdanning er en viktig faktor med tanke på å forebygge kriminalitet.

Jobb og utdanning er i vårt samfunn knyttet tett opp mot hverandre. Disse to faktorene er også nært knyttet opp mot identitet og selvfølelse. Den gruppen som faller utenfor skolesamfunnet, står også i fare for å falle utenfor det sosiale fellesskapet i samfunnet forøvrig.

Mange unge i dag får alvorlige problemer når de møter på de høye kravene som stilles både i ungdomsskolen og i videregående skole. For mange fører opplevelsen av ikke å mestre, til redusert selvtillit og opplevelse av avmakt.

Grøgaard, Markussen og Sandberg (2002) fant at når en elev først er kommet i kontakt med Oppfølgingstjenesten fordi vedkommende har sluttet i videregående opplæring, er sannsynligheten lav for at vedkommende bringes tilbake i et løp som ender i studie-og/eller yrkeskompetanse.

En av årsakene til dette er muligens de vanskelige rammebetingelsene.

Mens ungdom i femtenårs-alder før i tiden kunne velge å reise til sjøs, være med bakeren eller smeden i bygda, dra ut på fiske eller jobbe med gårdsarbeid, er dagens samfunn blitt så spesialisert at det forutsettes at alle skal fullføre videregående utdanning.

Når man så rent skolepolitisk velger å behandle unge mennesker som en homogen gruppe med intensjoner om å presse alle igjennom det samme teoretiske nåløyet, vet man at konsekvensen av dette er at en stor gruppe elever går ut av skolen med bøyd hode, fordi opplevelsen av avmakt over ikke å mestre, har fratatt dem troen på egne evner og ressurser.

Flere skoler har organisert alternative tilbud i egne enheter med organisatorisk tilknytning til hjemmeskolen. Mange opplever det å få tilbud her som et ned-erlag, fordi det er underforstått at årsaken er at de ikke mestrer nivået innenfor det ordinære skoletilbudet. Derfor sier de nei til et slikt alternativt tilbud, til tross for at de opplever stor grad av frustrasjon over ikke å mestre kravene i den ordinære skolen.

Ofte vil tilbud om spesialundervisning kunne gjøre vondt verre for de det gjelder. Har man etter sakkyndig vurdering fått rett til ekstra hjelp uten at dette gir forventet effekt, kan dette oppleves som en indikasjon på at noe er galt med eleven, og ikke med de rammebetingelsene man utsetter eleven for.

I St.meld. nr. 23 (1997–98) er det presisert at det er et behov for styrking av den generelle kompetansen og innsatsen i skolen når det gjelder atferdsproblematikk, og spesielt utagerende atferd. Lite er gjort i møte med den store elevgruppen som vi vet har behov for læring gjennom fysisk aktivitet og praktiske ferdigheter.

Dersom intensjonene i lovverket skal kunne bli mer enn en visjon, må det gjøres klare endringer rent skolepolitisk. Det må utarbeides et mer variert undervisningstilbud for ungdomsskole- og videregående skole, der man også kan velge studieretninger med mindre grad av teoriundervisning og større grad av praktisk tilnærming og aktivitet. Det blir da viktig at disse studieretningene presenteres som likeverdige, og ikke som i dag som «alternative skoler» for de som ikke mestrer den ordinære.

Når man vet at dersom man ikke har fullført videregående utdanning, er det større sansynlighet for at man har sittet inne flere ganger tidligere, blir utfordringen å legge forholdene til rette slik at alle får mulighet til å oppleve å mestre.

Flere elever som fullfører videregående utdanning, og færre som ender som «gjengangere» i norske fengsler, vil i seg selv være en god indikator på om

tiltak har effekt. Mestrer man dette, vil man ha kommet langt både i forhold til de kriminal- og skolepolitiske mål og visjoner.

LITTERATURLISTE

- BARKELEY** 1996. *AD/HD and the Nature of Self-Control*. New York: Guilford Press.
- BARKELEY** 1998. *Handbook for Diagnosis and Treatment* (2.nd. ed.) New York: Guilford Press.
- BOIVIN & BEGIN**, 1989. Peer status and self-perception among early elementary school children. The case of the rejected children. *Child Development*, 60 (3).
- CARLSON**, 1996. Compared to attention deficit hyperactivity disorder. *Editorial American journal of psychiatry*, 153 (9):1128–30.
- CHRISTIE**, 2002. *Kriminalitetskontroll som industri*, 3. rev.utgave, Oslo: Universitetsforlaget.
- COIE, LOCHMAN, TERRY, HYMAN** 1992. *Predicting early adolescent disorder from childhood aggression and peer rejection*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 783–792
- COOPER & BAILEY**, 2001. Psychiatric disorders among adults with learning disabilities- prevalence and relationship to ability level, *Irish Journal and Psychological Medicine*, 18, 45–53.
- CORMACK, BROWN, HASTINGS** 2000. *Behavioural and emotional difficulties in students attending schools for children and adolescents with severe intellectual disability*, *Journal of Intellectual Disability Research* 44, 124–129.
- FRENCH, CONRAD, & TURNER** 1995. Adjustment of antisocial and nonantisocial rejected adolescent, *Development & Psychopathology*, 7, 857–874.
- FRIESTAD & SKOG HANSEN** 2004. *Levekår blant innsatte*, Faf-rapport. 429 (2002), Oslo.
- GABEL, STADLER, BJORN, SCHINDELECKER, BOWDEN** 1995. Homovanillic acid and monoamine oxidase in sons of substance-abusing fathers;relationships to conduct disorder. *Journal of Studies on Alcohol*, 56, 135–139.
- GAMMAN & LINAKER** 2000. Screening for psykiatrisk lidelse blant fengselsinnsatte. *Tidsskrift for Den norske Lægeforening*, 120, 2151–2153.
- GREENWOOD** 2002. *Juvenile Crime and Juvenile Justice*, kapittel 4 i Wilson and Petersilia; *Crime: Public Policies for Crime Control*, San Francisco, CA:ICS Press.
- GRØGAARD, MARKUSSEN OG SANDBERG** 2002. *Seks år etter, Om kompetanseoppnåelse fra videregående opplæring og overgang til arbeid og høyere utdanning for det første reform 94-kullet*, NFU, Rapport 3/2002
- HAMMERLIN & KRISTOFFERSEN** 1998. *Habilitering som livsmestringsprosess*, Starsted Hassel fengsel, Kriminalomsorgens utdanningscenter.
- HAUGE** 2001, *Kriminalitetens årsaker*, Oslo: Universitetsforlaget. Kandel, Mednick, Kirkegaard-Sørensen, Hutchings, Knpo,
- KANDEL MFL.** 1988. IQ as a protective factor for subjects at high risk for antisocial behavior, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56, 224–226.
- KRIMINALOMSORGENS UTDANNINGSSENTER** 2005, *Nordisk statistikk for kriminalomsorgen i Danmark, Finland, Norge og Sverige 1999–2003*.

KUPERSMIDT & COIE 1990 Preadolescent peer status, aggression, and school adjustment as predictors of externalizing problems in adolescence, *Child Development*, 61, 1350–1362.

KUPERSMIDT, BURCHINAL & PATTERSON 1995: Development patterns of childhood peer relations as predictors of externalizing behaviour problems, *Child Development*, 61, 1350–1362.

LEVINE OG JORDAN 1987 Neurodevelopmental dysfunction I: Gallager og Ramey (eds.): *The malleability of children* (141–154), Baltimore: Brookes

LINDSKOG & MANNERSTEDT 1997. *Omtyckt eller inte omtyckt- en studie av Stockholmsbarns sociala status, sociala förmåga, självbild, självförtroende och skolprestation*. Stocholms Universitet, Psykologiska institusjonen.

MANDEL 1997. *Conduct disorder and underachievement. Risk factors, assessment, treatment, and prevetion*, New York: Wiley & Sons.

MOFFIT & SILVA 1988: *IQ and delinquency; A direct test of the differential detection hypothesis*, *Journal of Abnormal Psychology*, 90, 152–156.

O'BRIEN 2002, Dual diagnosis in offenders with intellectual disability; Setting research priorities: A review of research findings concerning psychiatric disorder (excluding personality disorders) among offenders with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability*, 46, 21–30.

POWELL, HOLTH, FONDACARO 1997. *The prevalence of mental illness among inmates in a rural state*, *Law Hum Behav* 1997, 21, 427–37.

RASMUSSEN, ALMVIK, LEVANDER 2001. *Attention Deficit Hyperactivity Disorder, Reading Disability, and Personality Disorders in a Prison Population*, *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 29, 186–193.

REED 1997. *Understanding and assessing depression in people with learning disabilities; A cognitive behavioural approach*. I: Kroese, Dagnan og Loumidis (red); *Cognitive-behaviour therapy for people with learning disabilities* (s.53–66), London.

RUTTER, BOLTON, HARRINGTON, LE COUTEUR, MAC

DONALD, SIMONOFF 1990. Genetic factors in child psychiatric disorders; I:A review of research strategies. 2.Empirical findings, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, 3–37, 39–83.

SKARDHAMAR 2003, Inmates' social background and living conditions, *Journal of Scandinavian studies in criminology and crime prevention*, 4, 39–56.

SØRLIE (2000) *Alvorlige atferdsproblemer og lovende tiltak i skolen*, Oslo: Praxis forlag.

SZATMARI, BOYLE & OFFORD 1989. *AD/HD and conduct disorder: degree of diagnostic overlap and differences among correlates*. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 28, 865–872.

WALKER, STIEBER, RAMSEY, O'NEILL 1994. School behavior profiles of arrested versus non-arrested adolescents, *Exceptionality*, 1, 249–265.

WERNER & SMITH 1982. *Vulnerable but invincible. A longitudinal study of resilient children and youth*, New York

WENZEL & ASHER 1995. The academic lives of neglected , rejected, popular, and controversial children, *Child Development*, 66 (3), s.754–763.

WHITE, MOFFITT, SILVA 1989. *A prospective replication of the protective effects of IQ in subjects at high risk for juvenile delinquency*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 719–724.